

Ն Շ Խ Ա Ր Ն Ե Ր .

ԿՈՐԱՆԻ ՈՒ ՄՈՌԱՆՍՈՒՆԵՐ ԼԵՍԵՐ .

(Տրապիզոնի հայ-մանստական գիւղերն եւ նրանց անաղութիւնները) .

Ս Ե Ւ Գ Ե Տ Ը Յ Ի Ք .

Համշէնի լեռներու արեւմտեան երեսից հիւսիս կը հոսի Սե Գետ (Գարա—գէրէ) ասուած մեծ եւ պատմական գետն։ Սորա հովտի ամբողջ տարածութիւնը Սե Գետ եւ ըստ ժողովուրդի Սե Գետացիք կատարեն։ որ Համշէնցոց պէս հայերէն կը խօսին եւ 1708—10 թուականներուն թուրքացած են կրօնաւոր մօլլաներու եւ նշի-չերիներու ճնշման ներքեւ։

Սե գետն քանի խոնարհ իջնայ Համշէնի գետից կը հեռանայ, տակաւ առ տակաւ արեւմտեան հիւսիս կուղղուի։

Սե Գետացիք կը գտնուին Տրապիզոնից ծովով 5—7 ժամ յարեւելս եղած Սիւրմենէ գիւղաքաղաքին բարձրերը։ Սիւրմենէ, որ ծովեզերեայ քաղաք մի է, եամպօլու եւ Սե Գետի միջավայրը, ունի նաւահանգիստ, գոգ եւ աւազակ բնակիչներ, որք եւ ջերմ մահմետականներ են հայէ եւ յունէ դարձած։

Այս Սե Գետացոց երկիրն անհուն անտառներով պատած է։ Հինաւորաց անտառներու խտացած ծառերն արեգական ճառագայթներն անթափանցելի դարձուցած են։

Եամպօլու գետն կսկսի Գաշ-քէօլիի լեռներէն։ 3 ժամ իւր ընթացք շարունակելով լեռնահովտի մի մէջ գտնուած 1,000 տնուոր յունական գիւղի միջից կանցնի։

Սանթա կը կոչուի այս գիւղը՝ բնակիչները չուինք ցանք, մեծ եւ փոքր որմնաշար են եւ քարագործ, որք լաւ կերպով կատարելագործած են իրենց արհեստը։ Սորա շարունակ պանդխտութեան կը գիմեն։ չարքաշ կեանք անցնելով դրամ կը շահին իրենց հայրենիքը կը վերադառնան ի Սանթայ, ուր կը վաշիկեն իրենց վատտակը։

Սանթայից Եամպօլի ջրի հետ իջնալով կը պատահինք Կորալի եւ Մեղրէ յունական հովտալարերուն, աստի եւս 1/2 ժամից Աղիտ թուրքացած հայ գիւղին կը հասնենք, որ թերեւ ժամանակաւ քաղաք եղած լինի, ուստի հայ գիւղացոց մէջ՝ գրեցիր Աղիտ քաղաք, գոցցար օխտը հատ աւանակ... առաձն յօրինուած է։

Աղիտից իջնալով 1/2 կամ 3/4 ժամ իրարմէ հեռի Գլըճիկ, Արթիկ, Սիմնայ, վերին եւ ներքին Միսոփոր գիւղերու կը պատահինք։

Ներքին Միսոփոր գիւղից վայր այս քուրը Եամպօլու կատար։

Սե Գետացիներից 8 ժամ արեւմտեան հիւսիս Եամպօլու ջրի ձախ հովտի վերայ մերձ Սե ծովի անտառներու մէջ տարածուած, կան մի քանի գիւղօրայք, որք այս օր ներկայացուցիչ են եւ մնացորդ Սե Գետի թաղմարնակ հայ ժողովրդեան, որք այն սե օրէն

ի վեր քանի քանի սե օրերով իրենց հայութիւնը անարատ պահած են։

Արդէն վաղուց՝ ինք դիմքս ճանաչած օրէս, ջերմ փափաք ունէի այն սե հայերն՝ նոցա ներկայացուցիչ «Սեւաւոր» հայերն տեսնել, հասու լինել իրենց անցեալ սրտաձմիկ անցքերուն։

Այդ ինձ յաջողուեցաւ. աշակերտներէս մին՝ Վաղարշ Խոյեան (այժմ ի Տրապիզոն Վահան քահանայ, որէ առաջնորդական փոխանորդ) ուսուցիչ կարգուեցաւ այդ տեղ մնացած խումբ մի հայերուն։

Ուսուցչի կողմէն հրաւիրուեցայ աշակերտաց քննութեան, 76—77 թուականներուն յաջողութիւն չգտայ աշխատաւոր ուսուցչի ցանկութիւնը կատարելու։ 1878 մայիս 23-ին ծովով 5 ժամ յարեւելս ճանապարհորդեցինք, Քալիկո կոչուած վայրը դուրս ելանք, բարձրացանք անտառապատ լեռներն ի վեր, հասանք Փիրվանէ գիւղի Գատրա թաղը, իջեանեցինք Մարտիրոս Մատիկեանի տունը, հայկական հիւրընկալութիւն մի վայելեցինք։

Այժմ մենք կը գտնուինք Տրապիզոնից 7—8 ժամ յարեւելս եւ Սե գետացոց երկիրն արեւմտեան հիւսիսային ծայրն, որ Սե գետի կը պատկանի։

Գատրա թաղի հանդէպը (հիւսիս) կը տեսնուի Ելէմնոս կամ Ելիմնոց գիւղն, սորա մօտ կայ ի հնուց մնացեալ հայկական եկեղեցին, որ բարձրադիր Ղասրա կոչուած վայրը հաստատուած է։

Եկեղեցւոյս արեւմտեան դռնի վայրն, որ ընդարձակ դռնի վայր մ'է, Վահանցիք կատարի, որ ամբողջովին հայ-թուրք բնակիչներէ բաղկացած է, ուր գեւ եօթ եկեղեցւոյ հետքեր կանգուն կան։

Երեք օր Գատրա մնացի, փոքրիկ ժողովուրդը շուրջս միշտ պատած գայ, աշակերտաց քննութիւնը կատարեցի, երբեմն միջոց գտնելով Սե Գետի թուրքացած հայերուն վերայ մասնաւոր տեղեկութիւններ քաղեցի, Ուսումնասիրութեան ընդարձակ ստաբիլ թաղուեցաւ իմ առջեւ, այդ ստաբիլը մտնելու համար մեծ ուժ պէտք էր, սակայն տասն եւ հինգ տարիներէ ի վեր մեր յարգելի Տրապիզոնցի հայրենակիցներից անձեանք կը սպասէի, դժբաղդարար մէկն երեւան չեկաւ այդ ամենակարեւոր վայրի վերայ գրող, որպէս զի նկարագրէր այդ վայրն, ուր հետեղուած էին ըստուար թուով հայ ժողովուրդ մի Բագրատունեաց անկումից յետոյ եւ հաղարատը յիշատակներ ու աւանդութիւններ թողած՝ որ տակաւ առ տակաւ կորչելու վերայ են։

Հազար ամիսս մեր երիտասարդութեան, որ իրենց եւ ազգին պատիւ բերող գործերէ հեռի գտնուելով փափկակեաց կեանք անցնելու համար միայն ծնած են։

Ահա այն սակաւ տեղեկութիւններն, որ կըցայ ժողովել այդ կորած եւ մօռացուած հայրենակիցներու մասին։

Մենք էինք Փիրվանէի մէջ, Սե Գետ մեղնից 6—7 ժամ յարեւելս եւ հարաւ յարեւելս տարածուած է, այս գետի երկու հովիտներու բնակիչներն, որպէս վերեւ ասացինք, 1700 թուականներուն ամբողջովին հայ էին։

Համշէնի եւ Սե Գետ գաւառաց մէջ կան 16,000 ի չափ հայեր, որք մտած որջացած էին այնպիսի վայրեր, գաւառակներ, որոց յարաբերութիւնը արտաքին գաւառներու հետ խղուած էր, երկրի գրեց բնական պատճառներով։

Այս վիճակին ենթարկուած էին նաեւ քանի յու-

1. Որպէս համշէնի գիւղօրայք մեծաւ մասամբ նոյնպէս Սե գետի գիւղօրէից անուններն հայերէն կը նշուին, նոյնպէս գետեր եւ վայրեր իրենց հայ անունը պահած են։ Նշելու քոճ հայաստանի մէջ շատ քիչ հայ անուններու կը պատահենք։

նական գաւառներ, որոց մեծ մասը Հայոց նման թուրքացած են, այս օր ևս յունարէն կը խօսին:

Եյս կարգէն էր Օֆ յունական քաղաքն իւր դաւառով որ Տրապիզոնի արեւելքն Իրիզի և Սիւրմենէի միջակայքը մի ծովեզրեայ վայր կը գտնուի: այս տեղ ամէն Հասակի անձնաւորութիւնք յունարէն կը խօսին, արականք ուրիշ արհեստ չունին (ամբողջովին մեծ ու փոքր մօլլաներ են), կը տարածուին Սև ծովու արեւելեան և հարաւային եզրերի վերայ եղած երկիրներն մինչև Կարին՝ մահմետական ժողովրդեան մէջ կրօնական արարողութիւն կը կատարեն, մեծ մասամբ յունախօս են, որք թուրքերէն բառ մի անգամ չեն հասկնար, մզկիթներու մէջ յունարէն կը քարոզեն սեռաւ մասամբ: երկու տարեկան երախայից մինչև դատամեալ ծերն մօլլա են, ամենուն զլխուն սպիտակ փաւթոց կը տնենս:

Օֆ գաւառին արեւելքն Եզերացիք՝ հարաւն Համշէնցիք, արեւմուտքն Սիւրմենէի աւազակ թուրքերն բնակած լինելուն՝ յոյն քահանայք չկարողացան յարաբերութիւնը հաստատուն պահել, որպէս այլ տեղեր, որով այսօր մահմետականութեան ճիրաններուն մէջ կը գտնուին, և ամենամոլեռանդներն են: Մահմետի վերայ անուրառասպելներ կը յերիւրեն:

Եյս երկու գաւառներու (Համշէն և Օֆ) կործանեան մէկ պատճառն ևս կարելի է համարել յունական և հայկական աստեղութիւնը՝ որ մինչև օրս կը տևէ: մինչև օրս թուրքացած յոյներն Համշէնցոց «սկստա Արմեն» իսկ հայ մահմետականք յոյն մահմետականաց «չարոխ ուսող հոռոմներ» կասեն և միմեանց աղջիկ չեն տար և առնէր:

Նոյնպէս նոյն թուականներուն Սև Գետէ գէպի հարաւ—արեւմուտ, Տրապիզոնէն գէպի Կիւմիւշխանէ ալու ճանապարհի վերայ և Տէյիրմէն գէրէ ասուած ճախափերուն մօտ կը գտնուէր Վոսմ ասուած յունական գաւառակն, որ 2—3000 տուն յոյն ժողովրդէ կը բաղկանար: սորա վերայ ևս բռնացան Ենիշերիք և մօլլաներն, սորա ևս մահմետական կրօնը ընդունցին, երկու դարի չափ շարունակեցին, մինչև դարուս առաջին քառորդը:

Վոսմ բոլորովին ընդհատուած չէր այլ գաւառաց հետ, յոյն քահանաներ ծպտեալ շարունակեցին յարաբերութիւնը, քրիստոնեական հուրը վառ պահեցին Վոսմի մէջ, գետնափոր եկեղեցի մի շինեցին, ուր տարին մի անգամ կրօնական արարողութիւնը, եկեղեցական խորհուրդներն կը կատարուէին, ժողովուրդն ամեն օր պարտաւորաւ էր մզկիթ գնալ աղօթել յայտնապէս, իսկ տարին մի անգամ իր սիրած կրօնի պաշտամունքը կատարել գաղտնի՝ գետնի տակ:

Յունական կղզեաց ապստամբութիւնից յետոյ Վոսմցիք այլ և այլ գետապաններու միջնորդութիւնը խնդրեցին՝ յայտնելով որ իրենք քրիստոնեաներ են:

Բայց հայ մահմետականներու բաղժն այդպէս չէր: Սև Գետացոց սե բաղժն գեռ սե է, գեռ «սեաւոր» սե: աւաղապահ ծերունի պառաւներու սրտից սե հառաչանքներն կտրած չէ, գեռ գուն ուրեք կը գտնուին մայրեր, որք իրենց աղջկանց կասեն: —Մեռնիմ՝ հէյի ատէթին, հէյի մեռնը, պատարագը, պատր խաչը, խռնկը, մուժը, խոտտովները ու սրբութիւնը, էմեն ինչ սուրբ է, շօն ատէթ (սովորութիւն) է թուրքի ատէթը: —Ահա ասեմ թէ ինչպէս Մահմետականութեան ճիրաններու մէջ ընկաւ այս ցաւալի և խղճալի երկիրն:

Ենիշերիներու ի Տրապիզոն ամենազղեցիկ ժամանկն էր 1700 թուականը, որք Պօլսից ի Տրապիզոն րթացած, իրենց թուոյն վերայ ևս բարդուած էին տեղացի աւազակք ու ենիշերեաց կարգն անցած և սորա ևս սիսուած էին մինչև Կարին, Մուշ, Վան, Բաղէշ, Տիգրանակերտ, Խարբերդ ևն:

Ենիշերիներու մեծ ոյժ տուած էր Սիւրմենցի աւազակարարոյ ժողովուրդն, որք մեծ և փոքր աւազակ են, այս օր իսկ մի փոքր մասն միայն նաւաւարութեամբ կը պարապին, ենիշերիք աւելի նոցա ազդեցութեամբ Սև Գետ գործած են, երկրի դիրքն ևս իրենց օգնած է: Ամեն գաւառ լեռներով ու անտառներով շրջապատուած է պարսպի նման, հինաւուրց անտառներն անմխելի դարձած են, որով Ենիշերիք ուսկանի մէջ ամբողջուած ձկներու նման ինչ որ ուզած են այս տեղ անել՝ յաջողած են:

Եյսպէս էր Սև Գետ և Համշէն, որք կղզիացած էին այդ երկու հովիտներու մէջ. Պարսար լեռներու շղթայն ընդհատած էր Կարնից և Բարբերից, արեւելեան կողմն Եզերացիք, հիւսիսային և արեւմտեան կողմից յունական աստեղութեան մատնուած, առաջնորդներից, նոյն իսկ Խալթուղոսներից մոռացած, քահանայից զրկուած, ալեկոծեալ: 36 գիւղի համար հաղիւ մի քահանայ կար:

Թորոսի գիւղն Սև Գետի ամենէն բարձրն և մեծն է. այս գիւղը կայր տէր Կարապետ անուն քահանայ մի, որ նոյն ժամանակ մեծ հռչակ հանած էր, և ժողովրդից իբրեւ սուրբ անձնաւորութիւն մի կը պաշտուէր, ամբողջ Սև Գետի ժողովուրդն նորա անունով կերգուէին:

Սիւրմենէ գաւառին մէջ անուանի եղած էր նաև Ղուռուֆ օղլի մօլլա Մէհմետ. սա այնչափ մոլեռանդ մէկն էր, որ կուզէր մի անթմարթի մէջ զքրիստոնէայս մահմետական կրօնին դարձնել:

Քանի անգամ մտաւ Համշէն և Սև Գետ, Ենիշերիներու խմբով կամեցաւ իւր նպատակը առաջ տանել, չը յաջողուեցաւ, թէև գտաւ իւր քարոզին լսող իսկ ոչ մահմետականութիւնը ընդունող այլ և այլ երկիրներէ ընտրեց քառասուն մոլեռանդ աշակերտներ, միջոց մի ուսոյց, մոլեռանդութեան թերին սոցա մէջ լրացոյց, զորս մօլլա կարգից, երգում առաւ նրանցից, որ ցմահ մահմետականութիւնը տարածելու համար պիտի մաքառին:

Եյս մօլլաներն կրկին հոգևով և մեծ եռանդեամբ խորհուրդ արին մոլեռանդ թուրքերու և Ենիշերիներու հետ, մտան Սև Գետ, մի ծայրից միւսը քարոզեցին մահմետականութիւնը, սպառնացան, «եթէ չ'ընդունիր, թագաւորից մեծ բանակ կգայ, զամենք կը կոտորէ, ձեր որդիքը և աղջկունքը ձեզնից կը բաժանեն...» ևն: սպառնալեզր:

Մօլլաներն տակաւ առ տակաւ սերմանելու վայրեր գտան, ոմանք առ երես, ոմանք հայերից առ ահի կը խոտտովանէին թէ Մահմետ ճշմարիտ մարգարէ է, և թէ Ղուրանը սուրբ է:

Հայերէն ոմանք ժամանակի պահանջման և քաղաքականութեան հետեւած էին, Զեքմետանդ մօլ-

1 Համշէն որ մօտ 10000 տուն, Սև Գետ 5—6000 տուն է: մօտաւորապէս այս 16,000 տուն հայերն 1-5 քահանանք ունէին:

2 Սիւրմենէի ժողովրդեան վերայ կը տնանուի քարակ երկար դէմք, կապոյտ դիրաւաթ աշեր, արագաշարժ մարմին՝ որք կ'ընծիմ Պոնտոսի թագաւորութեան քարձման միջոցին թուրքացած են, որով իրենց շրջականներուն վերայ ազդած են:

լաներն իրենց սերմանած սերմը արդիւնաւորած կարծելով՝ հաշիւ կը տային դուրսը գտնուած մահմետականներուն թէ իւրաքանչիւր գիւղէ որչափ անձնաւորութիւններ լսած և ընդունած են Մահմետի կրօնը։

Մօտ տասն տարի քարոզեցին մօլլաներն Սև Գետացոյ վերջ ի վերջոյ պաշտօնապէս առաջարկեցին որ ընդունին Մահմետի կրօնը։

Հայ ժողովուրդն բռն ինքնապաշտօն գիմադրեց մօլլաներու առաջարկութեան և արտաքսեց նրանց Սև Գետից։

Մօլլաներն փրաւորուած նախ հնարագիտութեան և ապա բռնութեան զիմելու խորհուրդն յորդացան ժողովեցին 500-ի չափ մօլեռանդ թուրքեր, որոց աւետեցին թէ Սև Գետացիք պաշտօնապէս մահմետական կրօնը ընդունելու են և թէ այս այն ինչ մարդով մեզ լուր յղած են և պաշտօնապէս թլփատութեան արարողութիւնը իրենց վերայ կատարել կը խնդրեն և թէ ամեն ջերմեռանդ մահմետականի պարտականութիւնն է այսպիսի մեծ հանդիսի մի ներկայ լինելու։

Այս 500-ը տարածուեցան երկրի այլ և այլ կողմերն, քարոզեցին և հռչակեցին մօլլաներու աւետիսն, հազար ձիաւորս մի այնչափ ևս ոտով զիմեցին Սև գետ, նաև մի մեծ ննիւներեաց խումբ ևս հետեւեցին որպէս զի չզրկուին այն մեծ հանգիսէն։

Այս ամբողջ մեծ հանգիստով և աղմուկով մշտաւ Սև գետ Ղուրուֆ օղլի Մէհմետ աւաջ անցած ձին կը քշէր, վեց հոգի նորա չորս կողմ պատած, պատկառելի կերպով կը ծառայէին նմա, նորա քառասուն աշակերտներն դռնակ պարզած երգելով կը հետեւէին իրենց վարժապետին։ Ննիւներէք ևս փայլուն և մեծամեծ տապարներ իրենց ուսին դրած, մօլլաներու շուրջը պատած կը հետեւէին ամբողջին, Մահմետականներէք ամենէն ջերմեռանդը ամբողջը ձեռք բերով կաճապարէր առաջ սողալ, կրօնականներու մօտ գտնուիլ։

Մօլլաներու երգրի ննիւներէքն «Հա, հուն», մօլեռանդ ամբողջի խառնախնդոր աղաղակն՝ մեծ սարսափ ազդեցին և դարմանը հայ գիւղացոյ յիշեցին որ չտուլթանը զօրք յղած է զիրենք կոտորելու, որպէս առաջ սպառնալեզր լսած էին։

Մօլլաներն իրենց խմբով իրան մի հայ գիւղառաջարկեցին որ մահմետականութիւնը ընդունողներն թող ներկայանան իրենց առաջնորդին։

Հայք միակամ գիմադրեցին յայտնելով, որ այս երկրի մէջ թրքացոյ չկայ, ինչ ևս սպառնալիք լինի միակամ գիմադրելու են։

Մօլլաներն ատենաբերելի տուին այն հայերն, որք միւսուլմանութեան մերձեցած կը համարուէին, որոնցից հարց ու փորձ արին, իրենց համոզումը ուզեցին գիտնալ։

Նորա պատասխանեցին.

— «Մեզնից վեր կայ Թորոսի գիւղ, ուր կը նստի Տէր Կարապետ քահանայն, ժողովրդեան մեծ մասն նորա համոզուած է, չեն դառնար մահմետականութեան, մենք ևս դառնալու լինենք, հայ ժողովրդից անհնարին հարուած կը կրենք։»

Թուրք ամբողջը նոյն հանգեցով մեկնեցաւ, քանի գիւղեր պատահելով մօտաւ Թորոսի մեծ հայ գիւղն, ուր էր պաշտելի Տէր Կարապետ։

Տէր Կարապետ զարմացաւ, երբ զայս տեսաւ, հարիւրի չափ զինեալ հայեր յղեց անմիջապէս, որք գիւղի եզրն սպառնացան թուրք ամբողջին

որպէս զի գիւղը չը մտնէր շուտով հեռանան. ապա թէ ոչ, ասացին, ցմահ կուտելու են։

Մօլեռանդ ամբողջի վերայ մեծ ներգործութիւն արաւ հայերու սպառնալիքը, թէ և կատարած կուգէին մի վայրկեան մէջ կլլել ու կորսնցնել, սակայն վտանգաւոր զիբքի մէջ կի գտնուէին, հայ բնակիչներով շրջապատուած էին։

Խոհեմութեամբ յետ քաշուեցան տարածուեցան մօլեռանդ թուրքերու մէջ, յայտնեցին որ «հայեր ապստամբ են, գիտմամբ զմեզ հրաւիրած են թլփատուելու, որպէս զի զմեզ ներս առնեն, ապա կոտորեն, հազիւ կարողացած ենք որոց նպատակին հասու լինիլ, փախչիլ»։

Այս և սորա նման խօսքեր տարածեցին թուրք հասարակութեան մէջ, մօլեռանդ մի մեծ ամբոխ ևս գրգռեցին հայերու դէմ։

Բերեւէ բերան տարածուեցաւ. Ղուրուֆ օղլին մօլլաներն և պատուաւոր մահմետականներ աւանդուած են, ուրեքն մահմետական կրօնը և Մահմետ անարգուած է։

Այլ և այլ տեղերէ գիտնական մօլլաներ, զազի մուֆթի էին անձինք հաւարուեցան ի Սիւրմենէ, Ղուրանը և նորա բացատրութիւնը մեջ տեղ գրին, ամենը պատկառանքը համբուրեցին, որոշեցին թէ զուրանի հրամանն է, յրիստոնէից լաւ խնամ տանել, բայց երբ մէկն զիմէ մահմետականութեան և ետ դառնայ, նորա պատիժը մահ է. նա պէտք է մաս առ մաս յօշոտուի, զի մարգարէն խափած է, իսկ Սև Գետացիք ոչ միայն Աստուծոյ մարգարէն խափած են, այլ և ապստամբ են, ուստի ոչ թէ հասակաւոր մարգարէն մահաւամբ պատժել՝ այլ ծծկեր երեխայն մինչ և անդամ ի սուր մաշել, որպէս զի այդ անհաւատներու սերունդը այս աշխարհէն բարձուի։

Մօլլաներու որոշումը հաղորդուեցաւ Տրապիզօնի կառավարութեան և թուրք հասարակութեան, մօլեռանդներու թիւը քառապատեցաւ, կառավարութիւնն ևս իւր ուժը միացուց այս ամբոխին, մեծ ուժով մտան Սև Գետ, առաջին անգամ մօտան Թորոսի և գիւղը պաշարեցին յանկարծակի։

Աւագ շարքով օրն էր, ժողովուրդն հաւարուած էր եկեղեցին կրօնական պաշտամանց ներկայ լինելու. տեսան շրջապատուած ամբոխն, որ կառավարկէին և կրօնապաշտին մահմետականութիւն ընդունելու. հայ ժողովուրդն շուարած Տէր Կարապետի երեսն կը նայէին, մօլլաներէն մին թրով մի հարուած իջեցոյց քահանայի գլխին, նա ձեռն դէմ տալով կտրուեցան բաղուններն, երկրորդ և երրորդ հարուածին արիւնը սկսաւ ֆշալ և գետին տապալեցաւ, որ անմիջապէս միւս մօլլաներն յօշոտեցին մաս առ մաս նորա մարմնը, որպէս զի երկիւղ ազդեն ամբողջ հայ ժողովրդեան վերայ։

Ժողովրդեան մեծ մասը գիմադրեց թուրք ամբոխին, մերժեց նորա առաջարկութիւնը և մերժողի դիակը ընկաւ. բարի քահանայի մասունքներու վերայ, կոտորածը ամեն կողմ սկսաւ, ծեր և մանկունք սուրբութեան հարուածներու տակ կը թաւալէին արեան մէջ։

Վտորածը սարսափելի եղաւ. մանչիւն ու հեծկլլտանք տխուր արձագանք տուին Սև Գետացոյ սև գլխին, Սև գետի սև ջրի հետ խառնուեցաւ սև արիւնը, ժողովրդեան երկչոտ մասն խոնարհեցաւ մօլեռանդ գաղանաց առջև, խոստացան կոտորածը

գաղարկեցնել, որպէս զի հետեւեալ օրն որոշում մի տան և թլիփատուին:

Հետեւի օրն որոշումը հաղորդուեցաւ Ղուրուֆ օլլի Մէհմէտին, թէ Սուրբ Եարութեան օրը կը պատրաստուին թլիփատուելու:

Ատորածը գաղարկեցաւ, կրօնասէր մարդիկ ժողովեցին իրենց որդիքը, տանը մէջ գտնուած թեթեւ իրեղենները, մտան Սև Գետի շուրջն պատած սև անտառներու մէջ, ումանք սև գաղանաց ձիրաններուն զոհ գացին: մնացողներն միուեցան անտառին խորը՝ յարեմուտս կոչուող լճին մի բռնելով, անցան խիտ ու փշալից անտառներու միջէն, ուր ոչ թէ մարդու ոտք այլ գաղանաց անգամ ոտք կոխած չէր:

Եյս փախստականներու մէջ կային ջերմեռանդ մարդիկ, որք խնամով հաւարած և ամբողջած էին Տէր Արապետի յօշոտումը մարմինը իրրև անգին մի բան չալակած՝ կը հետեւէին փախստականաց:

Փախստականներու վիճակն սարսափելի էր, անտառներն դեռ արնագանք կտան, ումանք հառաչանք կը ձայնէին իրենց ամենասիրելի սրտի հատորիկներն, ումանք կը մրմնջէին կատորում ազգականներն, ումանք նօթի ծարաւ կը հեւային, երախտներու վժոցի ձայնն անգամ՝ սարսափ ազդած էր հազարաւոր տարի մարդու ձայն չլսող անասնոց և գաղանաց:

Եթէ դուր այս անտառները տեսած լինէիք՝ պիտի երեսակայէիք, որ սորա մէջէն անցնողներէ մէկն ևս չպիտի աղատուէր, իսկ ևս կասեմ որ 1/2-ը Բարեբրի կողմն դուրս ելաւ, 1/2-ը Տրապիզոնի մերձակներն Զադիսու Ապիսու, Ալաֆկայ ևն, վայրեր դուրս ելան, դուրս ելնողներու 3/4-ը ևս անցան ձանիկ, որ Տրապիզոնից ծովով մի աւուր ձանադարհ է ի յարեմուտս:

Տէր Արապետի սերունդից աղատուողներն հասան Ալաֆկայ գիւղին, ուր ևս հաստատուեցան, որ տեղ ևս ամբողջեցին ի հող նորա յօշոտումը մարմնոյ մէջ մասն, միւս մասն ևս Բարեբրի կողմն գրնացողներն իրենց հետ տարած էին:

Իսկ այն կողմ՝ Գարա գերեի մէջ թուրք ամբողջը՝ ինչ որ արած էր Թորոսի, նոյնը ևս արեց հարեբրի չափ գիւղորդից, փախչողն արդէն փախաւ, մէկ մասը կատորուեցաւ, մէկ մասն ևս առ երեսուրացաւ, որպէս զի փախչողն դռնից հեռացնէ:

Բուն դատիկ օրն էր ամբողջ երկրի երեւելիներէ 500-ի չափ անմիջք հաւարուեցան Թորոսի գիւղի եկեղեցւոյն մօտ գտնուած հսկայ ածրի ծառներու ներքև և թլիփատուեցան:

Մի շարքի յետոյ այս ածրի ծառերի շուրջն 30 ձեռք դալուզ դուռնա կածուէր, նախկին թլիփատուողներու աղականներն էին նորա, որք հանգիստուր կերպով կը թլիփատուէին և որոց թիւը հազարի կը հասներ:

Նահատակուած տէր Արապետի որդին Ալաֆկայ գիւղի մէջ քահանայ ձեռնադրուեցաւ իւր հօր անունով:

Սա ուխտեց, որ միշտ իրենց սերունդից քահանայ ձեռնադրուին տէր Արապետ անունով և դռնէ տարին մի անգամ ծպտեալ այցելեն ի Սև Գետ, ժողովուրդն հոգեպէս մխիթարեն:

Այդ ուխտը պահուեցաւ մինչև 1820 թուականներն, որ միշտ այդ տնից եղող տէր Արապետը կը գնար Սև Գետ, միւսն կը բաժանէր, կարգ կը

կատարէր, ծպտեալ տնէ տուն կը մտնէր, կը խրատէր ևն:

1820 թուականներուն՝ չգիտեմ ինչո՞ւ այդ տնից քահանայութիւնը դադարած էր՝ Սև Գետացիք քսան տարւոյ չափ բողոքովն քահանայի երես չտեսան այնուհետև:

1840 թուականներուն մի այլ ընտանիքէ (Տաւլաշեան) մէկը քահանայ ձեռնադրուեցաւ տէր Արապետ անունով, սա բարեկամացաւ Համլէնի բէկերուն հետ, արտօնութիւն արու մեծ բէկից, որ տարին մի կամ երկու անգամ Համլէն գնայ, նոյն տեղ դեռ յայտնի գտնուած 25—30 տան չափ հայերուն կրօնական արարողութիւնը կատարէ:

Այդ բէկը վեհանձն մէկն էր, այդտեղ մը նացած հայոց խնամ կը տանէր երբեմն տէր Արապետին ձի կը յղէր, որ զայ կրօնական արարողութիւնը կատարէ. «Թուրքութիւնը ինչի մը չէ, կասէր նա—ինչո՞ւ ընենք էօր թուրքացած ինք, ընկած ինք Աստուծու կրակին մէջ»:

Հայերու պատճառաւ մտաւ տէր Արապետ Համլէն, գտաւ այնտեղ թուրքացած հայերու մէջ դեռ քրիստոնէական հոգի, պառաւ կանանց բաժանեց միւսուն, որ տանելով իրենց երախտոյց քսեն:

Սր յիշեմ 60—63 թուականներուն կային դեռ ևս ջերմեռանդ կիներ, որ իրենց երախտներն Տրապիզոն բերած կամ յղած յանձնած են իրենց մարդէն գաղտնի մի հայու և առարկած, թէ ջուրն ընկած կամ գայն յափշտակած է:

Որոնոցն ցարդ ևս ջերմեռանդ պառաւներ կը գտնէ այս մնացորդներէն:

Եյս տէր Արապետ նաև շատ անգամ այցելած է ծպտեալ ի Սև Գետ, միւսուն բաժանած:

Ներկայ անցքերու մի մասը լսած եմ այս տէր Արապետից, որ դեռ կենդանի է ի Տրապիզոն և շարունակ աշխատած է Փրիմանէ ևն, քանի տեղեր ուսումնարան բանալ, դարձեալ քրիստոնէական հօշորը վառել Սև Գետացոց մէջ. այս առթիւ քանի քանի անգամ Պոլիս դիմած՝ գտած է մէկ երկու կրօնասէր ամիրաներ, որք մասնաւոր օգնած են դասագրքեր շնորհելով, Սա ևս զօրաւոր օգնութիւն մի չցտնելով գործելէ դադարեցաւ, ձերութիւնը ևս վերայ հասաւ, նաև ապօրինի պսակ մի կատարելունի Պոլիս հիւանդանոց տարուեցաւ, յորմէ յետոյ յուսահատ, աստանդական սխաւ շրջել, ումանք ևս կը բամբասէին թէ Սև գետացոց համար օգնութիւն կը հաւարէ որինքը ուտէ, ևն:

1840—45 թուականէն ի վեր Սև Գետացոց հետ յարաբերութիւնը դադարեցաւ, այն հայերն, որ Տրապիզոնի հայերու «քեռի» հօրեղբայր և հօրեղբոր որդի՝ կանուանէին, որպէս ամենամեծ ազգականի կը վարուէին, այս օր տակաւ առ տակաւ ստեղծու վերայ են, փասն զի օսմանցիք ուսումնարան բացին, կրօնամոլ Օֆիկ մօլլաները սկսան բռնն կերպով գործել, շինծու առասպելներ յերիւրել, այնպէս որ հայ ժողովրդին ի մահմետականութիւն դարձն հրաշքներու կարգն դասուած է:

Չոր օրինակ հարցուցի մի Սև Գետացու՝ ի՞նչ էր պատճառն որ ձեր նախնիք մահմետական դարձան:

Պատասխանեց անմիջապէս.
— Մահմէտ լուսեղէն ամպի վերայ նստած ձայն տուաւ հայերու. «Ելէք, որ ձեր փրկութեան համար եկած եմ տեսէք և հաւատացէք որ չկորնչիք, մեր նախնիք ինդրեցին մի հրաշք, նա ևս ա-

սաց թէ Սև Գետ լճոյ լինի ձեզ հրաշք. այնուհետեւ Սև Գետ եօթն օր արիւն դարձաւ, մեր նախնիք այս հրաշքը որ տեսան ընդունեցին ճշմարիտ մարգարէին»։

Այն, Սև Գետ արիւն դարձաւ, այդ ևս կը վերադառնայ այս օր այն հայ քրիստոնեայ մնացած հայերն, եօթն օր եօթը գիշեր արիւն կը հոսէր. դա ուրիշ բան չէր, այլ եթէ իրենց սիրելի ազգակիցներու արիւնը որ կատաղի բարբարոսութիւնը կը հեղուր, որ հոսելով խառնուեցաւ Սև Գետի ալիքներուն. Սև Գետ կիսով չափ սև արիւնով թանձրացած՝ մեծ և փոքր հայոց դիակներն, կասեն, ջրի ընթացքը կասեցուցած էին։

Մինչև 1850 թուականներուն Սև Գետացոց մէջ մի ուժեղ աշխատանք լինէր, շահուած էին, որպէս այժմ կը պատմէ ծերունի Տաւաշեան տէր Կարապետ։

Իհարա ասիոս, որ մեր անհետատեսութեամբ և անտարբերութեամբ կորուսիք բաղամիւս ժողովուրդ մի. կորուսելու վերայ են նաև նոցա մէջ գտնուած օգտակար աւանդութիւններն, և դեռ այդ մեծ կորստով չենք զգաստացած և թերեւ չպիտի այլ զգաստանամք։

Գտնուած եմ Թորոսի գիւղն, և կարծած եմ թէ հայ գիւղի մի մէջ կը գտնուի մեծին ու փոքրին խօսքը հայերէն, արանց և կանանց կերպարանքը հայու տիպ և ծրարիզօնի հայ գիւղացոց զգեստի նման։

Հարցուցի մի ծերունու.

— Ինչու թուրքացած էք։

Սա ջերմ մահմետական էր, խոժոր դէմքով մի առմի պատմել սկսաւ Մահմետի հրաշագործութիւններն, Մի սկսաւ կնոջ ուղղեցի այս հարցումը մի գաղտնի վայր։

— «Յիսուս Քրիստոս անելով սկսաւ ասել՝ մեռնիմ հայի հաւատին, էն է եօր ինչանք հիմի կապրինք...»։

Ծիմլակովացի մի ծերունի պատմեց, թէ իրենք քահանայի սերունդ են, «Քեհիշ օղի» կասուին, այժմ ևս իրենց տան մէջ եկեղեցական ամեն զգեստներ կան, շատ մի ծանապարհորդ հայ և եւրոպացի ուղած են գնել, բայց չէ ծախած, որպէս զի իրենց տան անբաղդութիւն չպատահի։

Նոյն գիւղից մի կնոջ հարցուցի. — դու թուրք ես, ինչու մի ոսկի տուիր եկեղեցւոյ համար աւետարան գնելու։

— Էէյ կիտի հէյ, ասաց, հին էրեցնին ինցօ պէտքը երեց էին, խալվութ (գաղտնի) մեզիկի մեռնի բերէին կու, միք էլ միւր տղոց քսէինք կու, իմ չիւյս մօնչերուս երկուսին քսած ունիմ էնոնք օնուշ հոմին կու, էնուր էօր քսած չունիմ, շոն հոտ կուգայ»։

Թրէձոր գիւղացի մի կը պատմէր, թէ «Այվէն գիւղը եղած է աշխ Վարդան, որ հայերէն տաղեր յօրինած է. մինչև հիմայ հարսանիքներու մէջ կը երգուին»։ Նաև կասէր այս Թրէձորցին, թէ Օձթուս գիւղի եկեղեցւոյն մէջ մտեր է մի օձ և քար դարձած է, երբ քահանայն աւետարանը օձի զլխունը դրած է։

— Դուք ինչ գիտէք թէ հայ էք, հարցուցի մի պառաւի։

1. 1867—8 թուականներուն Ի Մուշ գնալու միջոցին այս գիւղէն անցայ։

— Մեռնիմ քեզիկի, ասաց, ինցօ չէ, Կիրակմուտ, չորեքմուտ, ուրբթմուտ պէհինք կու, խաչին (եկեղեցի) ըխտինք կու, մուս վառինք կու, ծաղիկ հոնինք կու, սեր հաւքի խառնիլ չինք, էլ ինչ ասիմ, հէյի էմեն ատէթ պէհինք կու։

Թրէձոր գիւղն, որ այժմ Ծիմլա կասուի, այստեղ հայ լեզուն աւելի գործածութեան մէջ է։

Այս գիւղացիները մին կը պատմէր, թէ 250—280 տարի առաջ իրենց գիւղը եղած է կաղ Խաչոյ, որ շատ հարուստ և կալուածատէր եղած է, ունեցած է հայերէն գրուած ԹՎՌՈՒ (կալուածը իւրացնող գրութիւն). սա մէ՞ծ ունեցած է Պոստոնցի թուրքերու հետ. Պօլիս գացած՝ ունեցած հայերէն գրութիւններով դատը վատաւարած է. Պօլսից դարձած է Թրէձոր, մէկ եկեղեցի և մէկ մզկիթ շինել տուած է իւր ծախսով։

Որպէս կը պատմեն՝ եկեղեցին 1850-ին մարագ դարձած էր, սակայն նորա հակայ շինութիւնը մարդու վերայ մեծ տպաւորութիւն կը թողուէ։

Մոլեռանցն հաճի Մահմուտ, որպէս այլուր՝ այս տեղ ևս եկեղեցին քանդել տուաւ։

Վերոյիշեալ Թրէձորցին կը պատմէր, թէ իրենց գիւղը հայերէն խաղեր ասող պառաւներ կան, եթէ տաս օր իրար վերայ ասեն, չվերջանար. (փոքրիկ մաս մի գրի առած եմ)։

Նաև կասէր թէ մեղուներու մերուտը՝ առաջ իրենց երկիրն էր, յետոյ անցած է Համշէն, Մեղուն այնչափ շատ էր, որ արեւին լոյսը կը խափանէր, Ի Սև Գետ մի քարայր կայ, ուստի միայն տարին ութ ջորու բեռ մեղր կը հանեն, Գարձեալ պատմեց թէ Աշանցիք, որք հայէ դարձած են, Վոշանցիք որ յոյնէ դարձած թուրքեր են, իրար աղջիկ չեն տար և առնէր։

կը շարունակուի...

Ս. Հայկունի.

ԲԱՆԵՍԻՐԱԿԱՆ—ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԱՊՐԱՆԱԽՈՐ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆԵՐ.

1. Փ. Բ. Բ. Ն. Ն. Ն.

Գերմանական մանկավարժների հայրերից մէկն է Բենեկէն, որի ծննդեան հարիւրամեակը կը լրանայ երեք տարուց։ Բենեկէն մի Բեռլինցի իրաւաբանի որդի էր. նա ծնուել է 1798 թուին։ Տղայութեան հասակում աչքի էր ընկնում իւր առանձին ընդունակութիւններով. առան և հինգ տարեկան հասակում նա զիմնագիտն աւարտեց և անմիջապէս իրրեւ ազատական՝ զինուոր գրուեցաւ ազատութեան պատերազմին (Freiheitskriege, յապօ-

1. Անպէս կը հաւատան, թէ աշխարհիս ամբողջ մեղուներու մի մայր կայ, նա եւս Համշէն է, ուստի մեղունները կը ցրուին կը տարածուին աշխարհիս այլ ևս այլ կողմերը։